

גדר מצות גמילות חסדים במשנת הרמב"ם

כותב הרמב"ם בפרק יד מהלכות אבל (ה"א):

מצות עשה של דבריהם לבקר חולים, ולנחם אבלים, ולהוציא המת, ולהכניס הכלה, וללוות האורחים, ולהתעסק בכל צרכי הקבורה: לשאת על הכתף וליילך לפניו ולספור ולחפור ולקבור, וכן לשמח הכלה והחתן ולסערם בכל צרכיהם. ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור.

ומוסיף הרמב"ם:

אע"פ שכל מצות אלו מדבריהם – הרי הן בכלל "וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹנֵךְ" (ויקרא יט, יח)¹; כל הדברים שאתה רוצה שיעשו אותם לך אחרים – עשה אתה אותן לאחיך בתורה ובמצות.

וקשה, מדוע כלל הרמב"ם את כל מצוות גמילות החסדים הנ"ל בכלל מצוות "וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹנֵךְ", והרי הגמרא במסכת סוטה (יד ע"א) כוללת את פרטי גמילות חסדים במצנת "אַחֲרֵי ה' אֶל-לְהִיכֶם תֵּלְכוּ" (דברים יג, ה):

ואמר רבי חמא ברבי חנינא, מאי דכתיב: "אַחֲרֵי ה' אֶל-לְהִיכֶם תֵּלְכוּ"? וכי אפשר לו לאדם להלך אחר שכינה? ! והלא כבר נאמר (דברים ד, כד): "כִּי ה' אֶל-לְהִינָּךְ אֵשׁ אֲכָלָה הוּא! אלא להלך אחר מדותיו של הקב"ה, מה הוא מלביש ערומים... אף אתה הלבש ערומים; הקב"ה ביקר חולים... אף אתה בקר חולים; הקב"ה ניחם אבלים... אף אתה נחם אבלים; הקב"ה קבר מתים... אף אתה קבור מתים.

הרי שהגמרא לומדת את אותם החיובים: ביקור חולים, ניחום אבלים וקבורת מתים, לא מ"וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹנֵךְ" כרמב"ם, אלא מ"אַחֲרֵי ה' אֶל-לְהִיכֶם תֵּלְכוּ"; מדוע, אם כן, בחר הרמב"ם ללמוד ממקור אחר מזה של הגמרא? ובאמת, הרמב"ם בעצמו כותב בספר המצוות (עשין ח):

והמצוה השמינית היא, שצונו להרמות בו יתעלה לפי יכלתנו, והוא אמרו (דברים כח, ט): "וְהִלַּכְתָּ בְּדַרְכֵי"ו.

ובהמשך הוא כותב:

1 לכאורה קשה, כיון שאם מצוות אלו נכללות ב"וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹנֵךְ" ויש להן תוקף דאורייתא – מדוע מכנה אותן הרמב"ם מצוות עשה של דבריהם? יש שתירצו, כי מן התורה אמנם אין הפרטים הנ"ל נמנים כמצוות עשה בפני עצמן אלא מסונפים תחת מצוות "וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹנֵךְ"; אלא שחכמים העניקו לכל פרט כזה גם תוקף של מצוות עשה מיוחדת מדרבנן (מרגניתא טבא על ספר המצוות לרמב"ם, שורש א, אות יג, ד"ה יבספר מגילת אסתר הביא). וע"ע בהפניות שמציין ספר המפתח להלכות אבל (שם, מהדורת פרנקל).

וכבר נכפל הצווי הזה בלשון אחר ואמר "אַחְרֵי ה' אֲ-לֵהֵיכֶם תִּלְכוּ", ובא בפירוש גם כן שעניינו להדמות בפעולות הטובות והמדות החשובות שיתואר בהם הא-ל יתעלה על צד המשל, יתעלה על הכל עילוי רב.

הרי לפנינו, שהרמב"ם מונה את הפסוק "אַחְרֵי ה' אֲ-לֵהֵיכֶם תִּלְכוּ" במניין המצוות, ומבאר שעניינו – ההידימות בו יתעלה בפעולות הטובות, כפי שהדבר מפורש במסכת סוטה; ובוזה מתחזקת הקושייה: מדוע בהלכות אבל כלל הרמב"ם את הכל ב"וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ"?

אלא נראה, שיש לחלק בין שני סוגי גמילות חסדים: האחד כלול ב"וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ", והשני כלול ב"אַחְרֵי ה' אֲ-לֵהֵיכֶם תִּלְכוּ" (או, יותר נכון: ב"וְהִלַּכְתָּ בְּדַבְרֵי"), והדבר נובע מעניינן השונה של שתי המצוות הללו.

במוקד מצוות "וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ" נמצא רעך. עניין המצווה הוא להיטיב בפועל לזולתנו, ואת זה מדגיש הרמב"ם בסוף הלכה א בפרק יד מהלכות אבל; לאחר שכלל שם את מעשי גמילות החסד במצוות "וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ", הוא מוסיף ביאור שלכאורה אין בו צורך:

"וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ" – כל הדברים שאתה רוצה שיעשו אותם לך אחרים – עשה אתה אותן לאחריך בתורה ובמצות.

נראה שמטרת הביאור להדגיש, כי כאן מדובר על הצד המעשי שבפרטי גמילות החסד הנ"ל, שהוא באמת כלול ב"וְאַהֲבַת לְרֵעֶךָ כְּמוֹךָ" ואין לו כל שייכות לדברי הגמרא בסוטה, כפי שנבאר.

לעומת זאת, במוקד מצוות "וְהִלַּכְתָּ בְּדַבְרֵי" (שהיא המצנה העיקרית שמונה הרמב"ם במצות עשה ח, כאשר בהמשך הוא מוסיף ש"וכבר נכפל הצווי הזה בלשון אחר ואמר "אַחְרֵי ה' אֲ-לֵהֵיכֶם תִּלְכוּ") נמצא האדם המצנה, או ליתר דיוק – אישיותו של האדם, מידותיו. הדגש כאן הוא 'מי להיות', ולא 'מה לעשות'; וזה פשוט בדבריו שם:

שצונו להדמות בו יתעלה לפי יכלתנו, והוא אמרו: "וְהִלַּכְתָּ בְּדַבְרֵי". וכבר כפל צווי זה ואמר (דברים יא, כב): "לְלַכֵּת בְּכָל דְּבָרֵי", ובא בפירוש זה: מה הקדוש ברוך הוא נקרא רחום – אף אתה היה רחום; מה הקב"ה נקרא חנון – אף אתה היה חנון; מה הקב"ה נקרא צדיק – אף אתה היה צדיק; מה הקב"ה נקרא חסיד – אף אתה היה חסיד, וזה לשון ספרי².

ראוי לשים לב לכך, שהרמב"ם אמנם מזכיר במצווה ח את הגמרא בסוטה, אך בוחר שלא למנות את ההדרכות המעשיות שמביאה הגמרא (בְּקֶר חוֹלִים, נַחֵם אֲבָלִים) אלא דווקא

2 ספרי דברים מט, ד"ה 'ללכת': "לְלַכֵּת בְּכָל דְּבָרֵי" – אלו הן דרכי מקום... נקרא המקום רחום – אף אתה היה רחום; הקדוש ברוך הוא נקרא חנון – אף אתה היה חנון... נקרא המקום צדיק... אף אתה היה צדיק; נקרא המקום חסיד... אף אתה היה חסיד".

את ההדרכות המופיעות בספרי – הִיָּה רחום, הִיָּה חנון, וכו'; וזאת כדי להדגיש, שהמוקד במצווה זו אינו הצד המעשי, אלא הצד האישיותי.
אלא שעדיין צריך לבאר, מדוע הגמרא בסוטה מוצאת לנכון להדגיש דווקא את הצדדים המעשיים של פרטי גמילות חסדים.

~

נראה, שהדברים מתבארים היטב על פי דברי הרמב"ם בפרק ראשון מהלכות דעות, וכך הוא כותב שם (שם, הל"ז-י):

כך למדו בפירוש מצוה זו [”וְהִלַּכְתָּ בְּדַרְכֵינוּ”]: מה הוא נקרא חנון – אף אתה היה חנון... ועל דרך זו קראו הנביאים לא-ל בכל אותן הכנויין: אך אפים ורב חסד, צדיק וישר, תמים, גבור וחזק, וכיוצא בהן – להודיע שהן דרכים טובים וישרים וחייב אדם להנהיג עצמו בהן ולהדמות אליו כפי כחו.

זוהי הלכה זו, שממנה ברור כי עניין המצווה הוא ההידמות אליו כפי היכולת. עתה, בהלכה זו, מבאר הרמב"ם כיצד יביא האדם את עצמו לאותה הידמות, לאותן מידות נפש ראויות:

וכיצד ירגיל אדם עצמו בדעות אלו עד שיקבעו בו? יעשה וישנה וישלש במעשים שעושה על פי הדעות האמצעיות ויחזור בהם תמיד, עד שיהיו מעשיהם קלים עליו ולא יהיה בהם טורח עליו, ויקבעו הדעות בנפשו.

כעת מובן כיצד למד הרמב"ם את הגמרא בסוטה: קיום המצווה, המגמה הסופית – הוא אכן בהידמות, בקביעת הדעות (המידות) בנפשנו, כפי שלמדנו מהמדרש בספרי; אבל הגמרא, לעומת מדרש ההלכה, באה לתאר את הדרך להגיע לקיום המצווה, וכפי שהרמב"ם מנסח זאת: ”כיצד ירגיל אדם עצמו בדעות אלו עד שיקבעו בו”.
נמצאנו למדים, כי אדם המבקר חולים, למשל, מקיים בכך שתי מצוות עשה מן התורה: מצד החולה הוא מקיים את ”וְאָהַבְתָּ לְרֵעֶךָ כָּמוֹךָ”, ומצד קביעת הדעות בנפשו הוא מקיים את ”וְהִלַּכְתָּ בְּדַרְכֵינוּ” או ”אֲחֲרַי ה' א-לֵהֵיכֶם תֵּלְכוּ”³.

3 ייתכן אף כי אדם שהלך לבקר חולה בביתו, וכשהגיע לשם מצא שהחולה כבר הבריא, לא קיים אמנם ביקור חולים מצד ”וְאָהַבְתָּ” – אך קיים ביקור חולים מצד ”וְהִלַּכְתָּ בְּדַרְכֵינוּ”.